

Karbownik, Henryk

Szkolnictwo elementarne na terenie archidiakonatu warszawskiego w przedrozbiorowej Polsce

Studia Płockie 21, 127-136

1993

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. Henryk Karbownik

SZKOLNICTWO ELEMENTARNE NA TERENIE ARCHIDIAKONATU WARSZAWSKIEGO W PRZEDROZBIOROWEJ POLSCE

Wprowadzenie

Z dotychczasowych badań nad szkolnictwem elementarnym w przedrozbiorowej Polsce wynika, że wchodziło ono w zakres duszpasterskiej działalności duchowieństwa diecezjalnego bądź zakonnego.¹ Podstawę prawną tejże działalności oświatowej stanowiły postanowienia synodów prowincjonalnych² i diecezjalnych.³ Prowadzenie zaś szkół przez proboszczów przy kościołach parafialnych było kontrolowane na terenie diecezji przez miejscowego biskupa lub upoważnionego przezeń innego duchownego. Z zasady działało się to podczas wizytowania parafii. Z tej czynności wizytator sporządzał protokół zamieszczając w nim szereg informacji dotyczących parafialnej szkoły. Niektóre protokoły wizytacyjne zawierają sporo tego rodzaju wzmianek, inne zaś mniej, ale w dzisiejszych czasach, kiedy zachowało się niewiele tychże protokołów, stanowią one zatem nieocenione źródło wiadomości dotyczących omawianego zagadnienia. W niniejszym artykule zostały wykorzystane trzy protokoły wizytacyjne archidiakonatu warszawskiego. Jeden pochodzi z r. 1603,⁴ drugi - z lat 1628-1630⁵ a trzeci - z lat 1660-1663.⁶ Nie pominięto także innych źródeł już opublikowanych.

Na temat szkolnictwa elementarnego w archidiakonacie warszawskim nie ma wiele opracowań w naszej literaturze prawnohistorycznej. O istnieniu szkół na tym terenie zasygnalizowali tylko w swych pracach J. Łukaszewicz⁷ i A. Karbowiak.⁸ W ostatnich zaś latach napisał obszerny artykuł dotyczący elementarnego szkolnictwa w Warszawie A. Sołtan.⁹ Stąd istniała konieczność zilustrowania zagadnienia dotyczącego szkolnictwa parafialnego na terenie dawnego archidiakonatu warszawskiego.

I. Sieć szkolna w archidiakonacie warszawskim

Archidiakonatu warszawski rozciągał się w znacznej części na terytorium dawnego województwa mazowieckiego, a także zajmował niewielką część województwa rawskiego.¹⁰ Biorąc zaś pod uwagę administrację kościelną więc należy dodać, iż archidiakonatu należał do diecezji poznańskiej i podlegał władzy tamtejszego biskupa.¹¹ W roku 1603 archidiakonatu był

podzielony na dziewięć dekanatów: błoński, garwoliński, bąbiński, grójecki, mszczonowski, liwski, piesieczynski, sochaczewski i warecki. Dekanaty były podzielone na parafie, których było wówczas około 141.¹²

Najwcześniejsza wzmianka dotycząca istnienia szkoły na terenie archidiaconatu warszawskiego pochodzi z r. 1422. Mówi ona o nadaniu funduszu dla kościoła w Kołbieli, na rzecz którego przeznaczono jedną rolę, a drugą - dla szkoły.¹³ Późniejsza zaś informacja z r. 1435 odnosi się do nauczyciela szkoły w miejscowości Lewiczyn.¹⁴ O istnieniu szkoły w Kempnie sygnalizuje dokument wystawiony w r. 1477,¹⁵ z tego roku pochodzi także wzmianka o nauczycielu szkoły w Jazgarzewie, nazywanym Janem z Osiembrowa.¹⁶ Również w r. 1477 został wyznaczony teren na wybudowanie szkoły i powiększenie uposażenia dla miejscowego nauczyciela.¹⁷ Są też informacje dotyczące prowadzenia szkoły w Czersku w drugiej połowie XV wieku,¹⁸ oraz o nauczycielu pracującym w r. 1480 w Bolemowie, zwanym Pawłem z Sochaczewa¹⁹ a także procesującym się nauczycielu z Belska.²⁰ Zatem stwierdzić trzeba, iż w XV wieku w archidiaconacie istniało przynajmniej osiem szkół. Karbowski zaś domniemywa w swej pracy iż przed rokiem 1510 były jeszcze szkoły w następujących miejscowościach: Liw, Młodzieszyn, Mogielnica, Sochaczew i Warka.²¹ Ponadto w Lustracji województwa mazowieckiego z r. 1565 jest wzmianka o nauczycielu szkoły w Latowiczach, który pobierał dziesięcinę z miejscowości Hyżyny.²² Księga zaś podatkowa z r. 1561 informuje o szkole w Kiernozi, bowiem tamtejszy nauczyciel nie uiszczył należnego podatku.²³ Zatem do końca XVI wieku mamy zaledwie niewielką liczbę informacji dotyczących 15 szkół w archidiaconacie. Najwięcej informacji na ten temat dostarcza protokół wizytacji z r. 1603. Wprawdzie zakres tychże informacji odnoszący się do poszczególnych szkół jest bardzo rozmaity, gdyż przy niektórych parafiach są zamieszczone wzmianki tylko o budynkach szkolnych, przy innych wizytator zapisał jedynie personalia nauczycieli lub ich uposażenie, lecz na podstawie tych wiadomości można odtworzyć sieć szkół położonych na terenie archidiaconatu na przełomie XVI i XVII wieku.²⁴

Z przebadanego źródła wynika, że w dekanacie Liw było 14 parafii i każda z nich posiadała szkołę.²⁵ Dekanat zaś garwoliński liczył 23 parafie i były szkoły we wszystkich parafiach.²⁶ Dekanat warecki liczył 14 parafii i także w każdej znajdowała się szkoła.²⁷ W dekanacie grójeckim było 15 parafii i tyleż szkół parafialnych.²⁸ Dekanat Mszczonów posiadał na swym terenie 14 parafii i każda z nich miała własną szkołę.²⁹ W dekanacie Piaseczno było 14 parafii podwarszawskich nie licząc Warszawy, szkoły były w 12 parafiach, nie ma zaś żadnej wzmianki w protokole o szkole w parafii Babice i Wielka Wola.³⁰ Dekanat Błonie liczył 16 parafii, nie ma wzmianki o szkole w miejscowości Błonie, parafia nie była wizytowana, gdyż była prowadzona przez zakonników. Drugą miejscowością bez szkoły była parafia Leszno.³¹ Dekanat sochaczewski liczył 16 parafii, szkoły brakowało jedynie w Mikołajowie.³² W dekanacie gąbińskim było wówczas 15 parafii i we wszystkich znajdowały się szkoły z wyjątkiem parafii Życk, która w tym czasie była w rękach akatolików.³³ Zatem na 141 parafii leżących na terenie archidiaconatu warszawskiego szkoły znajdowały się w 135 parafiach, a nie ma o nich informacji w protokole wizytacyjnym tylko przy 6 parafiach. Stanowi to dość niski odsetek sięgający kilku procent.

W latach późniejszych szkolnictwo parafialne zaczęło w Polsce zamierać.³⁴ Podobne zjawisko wystąpiło także w archidiaconacie warszawskim. Otóż protokół wizytacji przeprowadzonej w latach 1628-1632 zawiera informacje dotyczące tylko kilku szkół działających w większych miejscowościach: Garwolin, Parysów, Liw, Żbików, Piaseczno, Czersk, Warka i Gąbin. Domniemywać należy, że było ich więcej na omawianym terenie, gdyż w ciągu 25 lat nie zaprzestałoby działalności tak wiele szkół. Nieliczne wzmianki dotyczące szkół są zamie-

szczone w księdze wizytacyjnej z lat 1660-1663. Są w niej informacje mówiące o szkołach w Wodyniu, Parysowie, w Mińsku Mazowieckim i Radwankowie, gdzie zostało zachowane uposażenie dla nauczyciela, lecz budynek szkolny został spalony w czasie wojny ze Szwedami.³⁵ Czy były szkoły w tym czasie w innych miejscowościach, o tym nie ma żadnej wzmianki w źródłach, także milczenie panuje w nich także w latach późniejszych tj. w drugiej połowie XVII w. i pierwszej połowie XVIII wieku.

Szkolnictwo elementarne zaczęło się dzwigać dopiero w drugiej połowie XVIII w. Na ich odrodzenie wpłynęło powstanie Komisji Edukacji Narodowej i jej zainteresowanie się szkołami elementarnymi. Według informacji źródłowych szkoły elementarne prowadziły swą działalność w następujących miejscowościach: Babsk, Białynin, Błędów, Boglewice, Czyżew, Garwolin, Gąbin, Goszczyn, Góra Kalwaria, Grodzisk, Grójec, Iłów, Jasieniec, Karczew, Kiernoza, Liw, Magnuszew, Młodzieszyn, Osiek, Parysów, Piaseczno, Przybyszew, Szymanów, Tarczyn, Warka, Wilga, Wiskitki, Wodynie i Zduny. Razem było więc 30 szkół elementarnych.³⁶ Mależy zatem wyprowadzić wniosek, iż na terenie archidiaconatu warszawskiego największe zagęszczenie szkół przypadało na wiek XVI i początek XVII wieku. Następnie zaznaczył się upadek szkolnictwa parafialnego w XVII i XVIII w. a następnie w drugiej połowie XVIII w. szkolnictwo elementarne znów zaczęło się odradzać.

II. Zabudowania szkolne i ich stan

W skład zabudowań szkolnych w najszerszym tego słowa znaczeniu wchodziły pomieszczenia przeznaczone na mieszkanie dla nauczycieli oraz pomieszczenia służące do prowadzenia zajęć szkolnych. Z uwagi na to, że szkoły były prowadzone przez parafię, więc wszystkie zabudowania szkolne były usytuowane na placu kościelnym i stanowiły własność danej parafii. Obowiązek wybudowania szkoły spoczywał na osobie posiadającej uprawnienia patrona miejscowego kościoła, czyli na miejscowym właścicielu ziemskim, który opiekował się także kościołem. W przypadku zaś uchylania się patrona od omawianego obowiązku wówczas była zbudowana czy też poprawiana staraniem miejscowego proboszcza i parafian. Księga wizytacji z r. 1603 wzmiankuje o tym, że zniszczony budynek szkolny w Oleksinie wyreperował proboszcz.³⁷ W roku zaś 1629 wizytator zlecił proboszczowi w Garwolinie, aby wyreperował budynek szkolny przy pomocy mieszczan. Proboszcz zaś parafii Warka miał nakłonić miejscowy magistrat do poprawienia budynku szkolnego.³⁸

Najwięcej informacji dotyczących zabudowań szkolnych znajduje się w księdze wizytacji z r. 1603. Odnoszą się one do 63 miejscowości, w pozostałych 75 miejscowościach nie ma żadnej wzmianki, po prostu protokółant te sprawy pominął, bowiem przy parafiach: w Brwinowie, Promnie, Wroniszewie, Regnowie i Żdżarach zamieścił wyraźną wzmiankę o braku budynku szkolnego, a nauczanie dzieci odbywało się na wikariacie lub w innym pomieszczeniu kościelnym.³⁹

Budynki szkolne opisane w księdze wizytacji z r. 1603 były często jednoizbowe, z komorą i sienią, a zatem zajęcia szkolne odbywały się w mieszkaniu nauczyciela. Dwuizbowe zaś budynki szkolne były tylko w większych miejscowościach jak np. Wierzбно, Liw, Wodynie, Kałuszyn.⁴⁰ Były w nich budynki duże, przedzielone sienią, po jednej stronie była izba z komorą i podobnie po drugiej stronie.

Stan materialny budynków szkolnych był bardzo zróżnicowany. Przy kilku miejscowościach księga wizytacji z r. 1603 wzmiankuje, iż budynek szkolny jest nowy. Wzmianki te znajdują się przy parafiach: Oleksin, Sochaczew. W wielu zaś miejscowościach wizytator

określił budynki szkolne jako znajdujące się w dobrym stanie nie wymagające reperacji np. Brochów, Młodzieszyn, Rybno, Borzęcin - Zaborów, Nadarzyn, Wawrzyszew, Raszyn, Pówsin, Sadkowice, Grójec, Cieladz, Goszczyn, Jeziorka, Lewiczyn, Jasieniec, Wórow, Zerzno, Wiązowna, Siennica, Latowice, Stoczek, Parysów, Miastków, Osieck, Wilga.⁴¹ W innych zaś miejscowościach budynki były zniszczone wymagające reperacji. Niekiedy dach wymagał pokrycia w innych przypadkach należało reperować także ściany, bądź też nadawały się jedynie do rozbiórki, były bowiem całkowicie zrujnowane. Stopień zniszczenia zabudowań szkolnych jest pewnym dowodem na to, że szkoła istniała w parafii od bardzo dawnych lat. W niektórych miejscowościach budynki szkolne były w r. 1603 w trakcie reperacji, jak np. w Długiej.⁴² Duża jednak ilość budynków szkolnych zaniedbanych i zestarzałych, świadczy o tym, iż zainteresowanie szkołą zaczęło maleć, i z pewnością niektóre z tych budynków nie zostały odrestaurowane i przestały pełnić swą funkcję.

III. Nauczyciele

W dokumentach spotyka się rozmaite terminy, którymi nazywano nauczycieli. Najczęściej był używany termin „rector scholae”,⁴³ a w XVIII wieku „dyrektor szkoły”.⁴⁴ Nazwy te wskazują na to, że rektor szkoły nie tylko nauczał dzieci, lecz także był odpowiedzialny za jej prowadzenie. Były bowiem szkoły, gdzie rektor uczył sam, lecz przy niektórych parafiach był też kantor tj. śpiewak zatrudniony przy kościele, a który często w księdze wizytacyjnej był nazywany kolegą nauczyciela, gdyż pomagał mu w nauczaniu dzieci prowadząc z nimi lekcje śpiewu.⁴⁵ W dekanacie zaś grójeckim osoby zatrudnione przy szkole były nazywane „ministri scholae”, tzn. służba szkolna. Na pierwszym miejscu był wymieniony w księdze wizytacji z r. 1603 rektor szkoły, następnie kantor oraz dzwonnik.⁴⁶ Zatem nazwa „rector szkoły” określa w sposób bliższy stanowisko kierownicze nauczyciela, który nie tylko nauczał, ale również był odpowiedzialny za prowadzenie szkoły. W księdze wizytacyjnej z r. 1603 występują także i inne nazwy odnoszące się do nauczycieli. Otóż w miejscowościach Mińsk Mazowiecki, Garwolin, Łaskarzew, Latowice nauczyciel został nazwany przez wizytatora bakałarzem⁴⁷ prawdopodobnie dlatego, że był po studiach uniwersyteckich. W miejscowości zaś Osiecko i Glinianki nauczyciel nosił miano „gimnasiarcha”. Widocznie szkoły te posiadały wyższy poziom nauczania i były wówczas traktowane jako gimnasia.⁴⁸

Przy opisach szkół zawartych w księdze wizytacji z r. 1603 są podane w wielu przypadkach dane personalne nauczycieli. Otóż nazwisko i imię nauczyciela jest wzmiankowane przy 22 szkołach znajdujących się w dekanatach: wareckim, garwolińskim i liwskim. Z brzmienia nazwisk tychże nauczycieli można wywnioskować o ich społecznym pochodzeniu. Dużo wywodziło się z warstwy chłopskiej, jak np. Jakub z Pieczysk, Mateusz z Maliszewa, Szymon z Drwałewa, Andrzej z Konar, itp.⁴⁹ Niektórzy zaś nauczyciele byli pochodzenia miejskiego, np. Andrzej z Ostrołęki, Jan z Sochaczewa, Marcin z Ożarowa, Jakub z Zakroczymia, Sebastian Głowaczewita czyli z Głowaczewa.⁵⁰ Są też nazwiska wskazujące na szlacheckie pochodzenie ich posiadaczy, np. w Magnuszewie uczył Albert Staniszewski, we Wrociszewie - Jan Pomorski, w Garwolinie - Adam Poniatowski, w Mińsku Mazowieckim - Stanisław Janczewski.⁵¹

Nauczycielami byli w zasadzie ludzie świeccy, ale w niektórych kiedy brakowało nauczyciela świeckiego pełnił te obowiązki miejscowy duchowny. W r. 1603 w parafii Niwiska był nauczycielem subdiakon, a w Howie nauczanie dzieci prowadził tamtejszy wikariusz.⁵² W drugiej zaś połowie XVIII w. pleban uczył dzieci w Boglewiczach, Błędowie i Młodzieszynie,

(w Kiernozu zaś - organista.⁵³ W zasadzie - jak można wnioskować z informacji zawartych w księdze wizytacji w r. 1603 - nauczycielami byli ludzie młodzi, zdolni do pełnienia obowiązków zawodowych. Stąd przypadki prowadzenia zajęć szkolnych przez starszego wiekiem nauczyciela były specjalnie odnotowywane, np. nauczyciel zatrudniony w parafii Czerwonka.⁵⁴ Nauczyciele byli w większości ludźmi stanu wolnego, prawdopodobnie ich uposażenie nie wystarczało na utrzymanie rodziny, o czym będzie mowa niżej. Zatem fakt pracującego a żonatego nauczyciela był też odnotowywany w sposób specjalny przez wizytatora. Istniał taki przypadek w r. 1603 w parafii Grępków i Kałuszyn, więc był nazwany przez tamtejsze środowisko zięciem.⁵⁵ Z uwagi na to, że szkoła była agendą parafii, więc dbano o to aby nauczyciel był katolikiem, spełniał praktyki katolickie, prowadził życie na odpowiednim poziomie moralnym i posiadał w pewnym zakresie znajomość katolickiego katechizmu.⁵⁶ Stąd w czasie wizytacji parafii wizytator egzaminował nauczyciela i zasięgał o nim opinii, a niekiedy udzielał upomnienia. W parafii Wierzbno wizytator zanotował iż wszyscy słudzy szkolni przystępują do wielkanocnej spowiedzi i komunii św. Przy innych zaś nauczycielach pracujących w Oleksinie, Woduniu i przy wielu innych jest podana wzmianka, iż złożył wyznanie wiary wobec wizytatora.⁵⁷ Prawdopodobnie wszyscy inni nauczyciele też byli zobowiązani do jej złożenia, lecz tylko protokółant nie zamieścił tej informacji. Znajomość katechizmu wśród nauczycieli nie była najlepsza, gdyż wizytator odnotował kilka przypadków takich, kiedy nauczyciel nie wyliczył siedmiu sakramentów św.⁵⁸ Często są adnotacje dodatkowo mówiące o moralności nauczycieli,⁵⁹ lecz są też informacje stwierdzające fakt udzielenia admonicji przez wizytatora z powodu zaniedbywanych obowiązków szkolnych lub gorszącego postępowania.⁶⁰ Dodać tutaj należy, iż wizytator w niektórych przypadkach żądał sprawozdania z prowadzenia szkoły.⁶¹

IV. Uposażenie nauczyciela

Nauczyciel był wynajmowany przez proboszcza miejscowej parafii i w zawartej między nimi umowie były uwzględnione warunki pracy i płacy. Gdy chodzi o wynagrodzenie dla nauczyciela, dominowało wynagrodzenie w naturze, czyli proboszcz odstępował prawo do pobierania dziesięcin z oznaczonych ról chłopskich czy też dworskich. Ścisłej mówiąc było to tylko pewne prawo majątkowe, które upoważniało nauczyciela do pobierania dochodów z tytułu pełnienia obowiązków nauczycielskich. Z biegiem lat pojawiały się wynagrodzenia pieniężne wypłacane przez proboszcza. Powodem tej zamiany był fakt iż w XVI wieku wiele osób uchylało się od dawania dziesięcin nauczycielowi, proboszcz zatem chcąc utrzymać szkołę wypłacał nauczycielowi wynagrodzenie w pieniądzu, które stanowiło równowartość pobieranej dziesięciny przez nauczyciela.

W roku 1603 - jak informuje protokół wizytacyjny - w 70 parafiach nauczyciele posiadali uposażenie w dziesięcinach, ale w kilku przypadkach tę dziesięcinę ludność zaprzestała dawać. Uposażenie dziesięcinne nie było wysokie ograniczało się do pobierania jej z małych kawałków ziemi. Wówczas proboszczowie dawali nauczycielom pieniądze, stanowiące równowartość dziesięciny. Nie były to wielkie sumy, gdyż sięgały od kilku do kilkunastu złotych. Wynagrodzenie więc pieniężne miało miejsce w 29 parafiach. Opłaty te były uiszczane przez proboszczów, w jednej tylko miejscowości Piotrkówek opłacał nauczyciela tamtejszy tenutariusz dóbr królewskich.⁶² W XVIII zaś wieku w Garwolinie i Liwie opłacali nauczyciela mieszczanie, podobnie była uregulowana sprawa utrzymania nauczyciela w Warce, gdzie rodzice za nauczanie każdego dziecka płacili mu po 15 gr za jeden tydzień.⁶³ Stwierdzić należy, iż na

przełomie XVI i XVII wieku wynagrodzenie nauczyciela było bardzo niskie, bowiem za 10 złotych mógł nabyć 2 korce żyta, lub półtora korca pszenicy.⁶⁴ Stąd w niektórych miejscowościach nauczyciele posiadali dodatkowe wynagrodzenia za udział w pogrzebie tzw. w wysokości 1/3 jaką pobrał proboszcz.⁶⁵

V. Liczba dzieci i ich nauczanie

O liczbie uczących się dzieci w szkołach parafialnych protokołów wizytacyjnych z r. 1603 wzmiankuje tylko przy niektórych szkołach, położonych w dekanacie liwskim. Otóż w Liwie uczyło się 16 chłopców, w Wierzbinie - 15, w Czerwoncu - 15, w Woduniu - 14 i w Oleksinie - 6.⁶⁶ Prawdopodobnie w pozostałych szkołach liczebność uczniów nie był gorsza. Do szkoły uczęszczali sami chłopcy, brak jest jakiegokolwiek wzmianki o uczących się dziewczętach. Wzmianki o nich występują dopiero w drugiej połowie XVIII wieku. W Garwolinie było bowiem w szkole 33 chłopców i 12 dziewcząt, W Grójcu zaś chłopców uczył nauczyciel, a jego żona uczyła dziewczęta. Wzrosła również w tym okresie liczba uczących się dzieci, gdyż w Ciechanowie pobierało naukę 110 dzieci, w Garwolinie - 45, w Karczewie - 32 dzieci i w Osiecku - 72.⁶⁷

Sposób nauczania dzieci w szkołach był uzależniony w dużej mierze od lokalnych warunków, tzn. od pomieszczenia w którym odbywały się zajęcia oraz od zasobu wiedzy nauczyciela i od samych dzieci. Stąd synody zalecały aby w miastach nauczycielami byli ludzie, którzy uzyskali stopień magistra lub bakałarza. Na temat nauczania akta wizytacyjne z r. 1603 podają tylko jedną informację dotyczącą szkoły w Mińsku Mazowieckim. Mówią one iż tamtejszy bakałarz czytał z dziećmi dialektykę Korneliusza, także drugą księgę Eneidy Wergiliusza. W godzinach zaś popołudniowych były czytane listy rodzinne Jakuba Pontana, także były przerabiane ćwiczenia z języka łacińskiego oraz zapoznawanie się z katechizmem opracowanym przez Piotra Kanizjusza.⁶⁸ Podobne zajęcia prowadzili w szkołach i inni nauczyciele posiadający stopień bakałarza. Natomiast w tych szkołach wiejskich, gdzie uczył nauczyciel bez stopnia ukończenia uniwersytetu, wówczas zajęcia nie wykraczały poza naukę czytania, pisania, rachowania i śpiewu. W roku 1603 wizytator zalecił nauczycielowi w Cegłowie aby w dni sobotnie uczył dzieci katechizmu, a w niedzielę śpiewali na mszy św.⁶⁹

Zakończenie

Przeanalizowany materiał źródłowy pozwala nam na wyprowadzenie interesujących wniosków. Otóż Mazowsze, najbiedniejsze z polskich regionów, a jednak na przełomie XVI i XVII wieku miało bardzo gęstą sieć szkół parafialnych, wraz z zabudowaniami szkolnymi, obsadą personalną. Pod tym względem ten rejon nie był zacofany w stosunku do innych ziem polskich, ale nawet może je wyprzedzał. Również liczne grupy uczących się dzieci świadczą o zainteresowaniu się wiedzą i o chęci jej zdobycia. Sposób nauczania dzieci, był taki jak w całej Polsce, oczekiwał na reformę, która nadeszła dopiero w drugiej połowie XVIII wieku.

*Parafie posiadające i nie posiadające szkół elementarnych w r. 1603 w archidiakonacie warszawskim
Dekanaty i parafie*

Lp.	Liw	Garwolin	Warka	Grójec	Mszczonów	Piaseczno	Błonie	Sochaczew	Gąbin
1.	Wierzbo +	Garwolin +	Warka +	Przybyszew +	Tarczyn +	Czersk +	Błonie -	Sochaczew +	Gąbin +
2.	Czerwonka +	Łaskarzew +	Wrociszew +	Mogielnica +	Mszczonów +	Kalwaria +	Zaborów +	Kozłów Bp +	Samiki +
3.	Liw. M. +	Tarnowo +	Pronna +	Lubania +	Biała +	Cieciszew +	Leszno -	Kozłów Szl. +	Osmolin +
4.	Niwiska +	Wilga +	Boglewice +	Lewin +	Chojnata +	Powin +	Glusko +	Rybno +	Kiemozia +
5.	Oleksin +	Radwanków +	Drwalew +	Cielądz +	Żdźrzy +	Wilanów +	Kazuń +	Brzozów +	Łusino +
6.	Wodynie +	Ostecko +	Pieczyska +	Wilków +	Ojrzanów +	Śluzew +	Łomazy +	Giżyce +	Pacyna +
7.	Cegłów +	Karczew +	Chymów +	Błędów +	Szatkowice +	Ujazdów +	Kielpino +	Młodzieszyn +	Suszer +
8.	Jakubów +	Zerzeń +	Konary +	Lipie +	Jaruzel +	Babice -	Bożęcin +	Kamion +	Trębki +
9.	Mińsk M. +	Wiązowna +	Sobików +	Jeziorka +	Lutkówka +	Wawrzyszew +	Żbikowo +	Mistrzewice +	Strzelce +
10.	Długa K. +	Giłnianka +	Ostrolęka +	Worów +	Osuchów +	Wielka Wola -	Pęcice +	Brochów +	Troszyn +
11.	Wiśniewo +	Kolbiel +	Mniszew +	Grójec +	Regnów +	Raszyn +	Nadarzyn +	Zawady +	Czernmo +
12.	Kaluszyn +	Siennica +	Rozniszew +	Jasieniec +	Babsko +	Piaseczno +	Brwinów +	Kampinos +	Zyck +
13.	Grepków +	Kiczki +	Magnuszew +	Łęczyszyc +	Skaly +	Jazgarzew +	Grodzisk +	Kaski +	Piotrkówek +
14.	Dobre +	Kuflew +	Grabów +	Lewiczyn +	Rembertów +	Prażmowo +	Żuków +	Wisiki +	Ilów +
15.		Żeliszew +		Goszczyn +			Rokitno +	Białynia +	Jamno +
16.		Seroczyn +					Pawłowice +	Mikolajów -	
17.		Stoczek +							
18.		Parysów +							
19.		Miastków +							
20.		Zwola +							
21.		Latowicz +							
22.		Osieck +							
23.		Jastrzębie +							

Krzyżyk oznacza parafie w której była szkoła, kreska zaś mówi o braku informacji dotyczącej istnienia szkoły w danej parafii

Przypisy:

1. A.Karbowski, Dzieje wychowania i szkół w Polsce, t.I, od 966 do 1363, Petersburg 1898, t.II, od 1364 do 1432, Petersburg 1903, t.III, od 1433 do 1510, Lwów 1923; S.Kot, Szkolnictwo parafialne w Małopolsce XVI i XVII w. Lwów 1918; S.Olczak, Szkolnictwo parafialne w Wielkopolsce w XVII i XVIII w. Lublin 1978. M.Grzybowski, Szkolnictwo elementarne na Mazowszu Północnym na przełomie XVIII i XIX wieku w świetle wizytacji kościelnych (1764-1830). Płock 1987.
2. Constitutiones synodorum metropolitanae ecclesiae gnesnensis provincialium tam vetustorum quam recentiorum usque ad Annum Domini M.D.LXXVII. Studio et epoea (...) Stanislai Karnkowski (...) redactae, Cracoviae 1579, s.110b-111b.
3. Decretales summorum pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesanarum Regni eiusdem ad summam collectae, d. Z.Chodyński et E.Likowski, Posnaniae 1883, t.III, s.73-82.
4. Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (Skrót: AAP), Visitatio ecclesiarum parochialium archidiaconatus varsaviensis a Laurentio Goślicki episcopo posnaniensi A.D. 1603 peracta, nr AV-1, k.35-185.
5. AAP, Visitatio dioecesis pasnaniensis a Mathia Lubiński episcopo posnaniensi A.D.1628-1630 peracta, nr AV-8.
6. AAP, Visitatio dioecesis Posnaniensis ab Alberto Tolibowski episcopo posnaniensi A.D.1660-1663 peracta, nr AV-12.
7. J.Lukaszewicz, Opis historyczny kościołów parochialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej, Poznań 1838, t.III, s.157-345.
8. A.Karbowski, dz.cyt., t.II, s.50, t.III, s.75-87.
9. A.Sołtan, Oświata elementarna w Warszawie do połowy XVII w., „Studia Warszawskie” XIV: 1977, z.2, s.133-170; Ponadto M.Grzybowski, dz.cyt. zilustrował sytuację szkolnictwa na Mazowszu Północnym na przełomie XVIII i XIX wieku.
10. Źródła dziejowe, t.XVI, Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym t.V, Mazowsze, wyd. A.Pawiński, Warszawa 1895, s.137-159.
11. J.Nowacki, Dzieje archidiecezji poznańskiej t.II. Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój, Poznań 1964, s.505-550.
12. AAP, nr AV-1, k.35-185.
13. Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego, wyd. T.Lubomirski, Warszawa 1863, s.167. (Skrót - KodMaz.).
14. KodMaz, s.95; A.Karbowski, dz.cyt., s.79.
15. Monumenta mediae aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, t.XVI. Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta vol.II, ed. B.Ulanowski. Acta iudiciorum ecclesiasticorum dioecesis gnesnensis et posnaniensis 1403-1530. Cracoviae 1902, nr 908-909. (Skrót: Acta cap.nec non iudic.)
16. KodMaz, s.95.
17. KodMaz, s.283-284.
18. KodMaz, s.95, 895; Zob. Karbowski, dz.cyt., t.III, s.75; t.II, s.50.
19. A.Karbowski, dz.cyt., t.III, s.
20. Acta cap.nec non iudic., t.II, s.891, nr 1879.
21. A.Karbowski, dz.cyt., t.III, s.79,80,84,87; Przypuszczenia te Autor opiera na fakcie, tym, iż z tych miejscowości byli studenci na Uniwersytecie Krakowskim. Warunkiem przyjęcia na Uniwersytet

Krakowski nie było ukończenie miejscowej szkoły parafialnej, więc domniemanie A. Karbowiaka wyraża ze słabych przesłanek.

22. Lustracja województwa mazowieckiego 1565 r. cz. I, wyd. J. Gięsztorowa i A. Zaboklicka, Warszawa 1967, s. 126.

23. A. Dunin Wąsowiczowa, Rejestr poboru od duchowieństwa archidiekanatu warszawskiego w 1561 r. „Studia Warszawskie” XXIV: 1977, z. 2, s. 128.

24. S. Litak, Akta wizytacyjne parafii z XVI-XVIII wieku jako źródło historyczne: „Zeszyty Naukowe KUL” V: 1962 nr 3, s. 41-58.

25. AAP, nr AV-1, k. 36a-52b; Zob. J. Łukaszewicz, Opis historyczny, t. III, s. 203-220; J. Nowacki, dz. cyt., s. 546-550.

26. AAP, nr AV-1, k. 54a-82b; J. Łukaszewicz, t. III, s. 157-183; J. Nowacki, dz. cyt., s. 538-546.

27. AAP, nr AV-1, k. 83a-92a; J. Łukaszewicz, t. III, s. 187-199.

28. AAP, nr AV-1, k. 92a-111a; J. Łukaszewicz, t. III, s. 241-262.

29. AAP, nr AV-1, k. 116a-122a; J. Łukaszewicz, t. III, s. 223-237.

30. AAP, nr AV-1, k. 124a-137a; J. Łukaszewicz, t. III, s. 315-345.

31. AAP, nr AV-1, k. 135a-155a; J. Łukaszewicz, t. III, s. 279-291.

32. AAP, nr AV-1, k. 160b-172; J. Łukaszewicz, t. III, s. 295-311.

33. AAP, nr AV-1, k. 175b-185b; J. Łukaszewicz, t. III, s. 295-311.

34. AAP, nr AV-8, k. 267, 272, 289, 298, 327, 335, 342, 371; Zob. S. Olczak, dz. cyt., s. 63-72.

35. AAP, nr AV-12, k. 157, 129, 269.

36. T. Wierzbowski, Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773-1794, Kraków 1921, s. 117-198.

37. AAP, nr AV-1, k. 43b.

38. AAP, nr AV-8, k. 267. Podobne polecenie otrzymał proboszcz w Piasecznie k. 322. Warka k. 338.

39. AAP, nr AV-1, k. 86a, 150a, 85a, 121b.

40. AAP, nr AV-1, k. 40a, 45a, 51b.

41. AAP, nr AV-1, k. 168a, 165b, 135b, 146b, 148a, 128, 131b, 106, 111a, 98a, 79b, 77b, 75a, 66b, 51b.

42. AAP, nr AV-1, k. 40a, 47a, 52b, 56b, (k. 62a - Radwanków, dom szkolny był stary, zniszczony przez wylew Wisły).

43. AAP, nr AV-1, k. 37b, 43b, 45a, 46a, 47a, 49b, 51b, 54a.

44. T. Wierzbowski, dz. cyt., s. 117-198. Dyrektor szkoły był w Czyżewie Garwolinie, s. 128, 130.

45. AAP, nr AV-1, Oleksin, k. 43b, Grępków k. 54a, Garwolin k. 56a.

46. AAP, nr AV-1, k. 96a, 97a, 99b, 98a, 104b, 105b, 107a, 108b.

47. AAP, nr AV-1, k. 48b, 56b, 58a, 75a.

48. AAP, nr AV-1, k. 64a, 69a.

49. AAP, nr AV-1, k. 89a, 88a, 87b.

50. AAP, nr AV-1, k. 69a, 70a, 58a.

51. AAP, nr AV-1, k. 56a, 48b, 85a, 91a.

52. AAP, nr AV-1, k. 42b, 184b.

53. T. Wierzbowski, dz. cyt., s.

54. APP, nr AV-1, k. 37b.

55. AAP, nr AV-1, k. 51b, 54a.

56. AAP, nr AV-1, k. 36a, 43b, 50b, 51b, 56a.

57. AAP, nr AV-1, k. 36a, 46a, 45a, 46a.

58. AAP, nr AV-1, k. 43b (Oleksin), 50b (Wiśniew), k. 51b (Kaluszyn).

59. AAP, nr AV-1, k. 56a - Garwolin, 62a - Radwanków, 93a - Przybyszew

60. Tamże k. 107a - Jasieniec, 108b - Łęczeszce, 99a - Wilków.

61. Tamże k. 47a - Jakubowo.

62. Tamże k. 184a - Piotrkówek, 82b - Zwola, 107a - Jasieniec.

63. T. Wierzbowski, dz. cyt., s. 130, 161, 189.

64. J. A. Szwagrzyk, Pieniądz na ziemiach polskich X-XX w. Wrocław 1973, s. 133; Lustracja woje-

wództwa mazowieckiego 1565 r. cz.I, s.120, korzec owa kosztował 5 gr, s.122 - korzec pszenicy - 20 gr, gęś - 3 gr. 1 zł liczył 30 gr.

65. AAP, nr AV-1, k.42b - Niwiska.

66. Tamże k.36a, 37b, 45a, 43b.

67. T.Wierzbowski, dz.cyt., s.130, 134, 126, 138, 168.

68. AAP, nr AV-1, k.48b, 45a - Wodynie, 56b - Garwolin.

69. Tamże k. 46a.